

Ks. Roman Pindel

Retoryka Pawła w świetle Listów do Koryntian

Na pytanie o znajomość zasad retorycznych Pawła Apostoła egzegeci i klasycyści dają różne odpowiedzi. Postawiony problem wiąże się ściśle ze stosowaniem metody retorycznej¹ w interpretacji Listów Pawłowych. W szczególny sposób jednak pytanie wiąże się ze współczesnym wykorzystywaniem zachowanych podręczników retoryki grecko-rzymskiej do interpretacji myśli Pawłowej². W niniejszym artykule ustosunkujemy się do tego zagadnienia w oparciu o dane zawarte w obu Listach do Koryntian oraz te, które wynikają z naszej znajomości środowiska wychowania i kształcenia Pawła.

---

¹ Dokument Papieskiej Komisji Biblijnej *Interpretacja Biblii w Kościele* wymienia trzy odmiany metody retorycznej: (1) odwołującą się do retoryki grecko-rzymskiej (rhetorical criticism), tzw. nową retorykę (new rhetoric) oraz „semickie sposoby kompozycji” (analiza struktury literackiej). Pierwsza i druga, ale w różny sposób, stanowi kontynuację tradycji retoryki grecko-rzymskiej. W języku polskim rzeczowo omawia metodę i historię R. Bartnicki; por. tenże, *Ewangelie synoptyczne. Geneza i interpretacja*, Warszawa 1996², 307-317.

² Najczęściej wykorzystywane dziś z zachowanych dzieł retorycznych to: Arystotelesa *Retoryka i Poetyka*, Kwintyliana *Kształcenie mówcy*, Demetriusza *O stylu*, Cyserona *Mówca, O mówcy*. Współczesnym najczęściej używanym podręcznikiem, zbierającym i systematyzującym dorobek starożytnych, jest tłumaczona na kilka języków praca: H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*, München 1960, t. 1-2. W języku polskim problemy retoryki, nie tylko antycznej, przybliżyła m.in. Korolko M., *Sztuka retoryki. Przedwodnik encyklopedyczny*, Warszawa 1998².

Pierwszy List do Koryntian

Ważne światło w kwestii odniesienia samego Apostoła do sztuki retorycznej zawierają wypowiedzi jego samego. Do najważniejszych należy, wymuszona przez sytuację w Koryncie (tak co do treści jak i formy), wypowiedź o charakterze programowym, a traktująca o przyjętym przez Apostoła sposobie głoszenia Ewangelii (1 Kor 1, 17 - 2, 5). Wypowiedź ta, osadzona w wyjątkowo formalnym i finezyjnym co do prowadzenia myśli bloku (1 Kor 1-4)³, ukazuje z jednej strony możliwości Apostoła w zakresie retoryki, a z drugiej swoisty dystans do tej sztuki, której celem było pozyskiwanie słuchaczy do reprezentowanych przez mówcę poglądów.

Szczególnie ważny dla naszego zagadnienia fragment 1 Kor 1, 17-2, 5 prezentuje i uzasadnia „metodę” proklamowania Ewangelii przez Pawła. We fragmencie 1 Kor 1, 17-20, niegdyś mocno dyskutowanym, nie tyle jednak chodzi o odrzucenie filozofii, bo trudno korynckich chrześcijan nazwać „miłośnikami mądrości”, ale - zwłaszcza w kontekście 1 Kor 2, 1-5 - o przestrożę przed przecenianiem retorycznych technik argumentacji, a nawet - jak chcą niektórzy komentatorzy - przed metodami retorów i sofistów⁴. Ten ostatni fragment jest o tyle intrygujący, iż Paweł - jak zauważyło już od starożytności wielu komentatorów - ukazuje ograniczoność zastosowania retoryki do ustnego głoszenia Ewangelii, ale dowodzi tego w sposób właściwy dla retorów (choć

³ Jego strukturę literacką i perswazyjną przybliżył G. Rafiński, *Drogi i bezdroża chrześcijańskiej gnozy (Pierwszy List do Koryntian)*; [w:] *Wprowadzenie w myśl i wezwanie Ksiąg biblijnych*, 9. Dzieje Apostolskie - Listy św. Pawła, opr. Jasiński A. S. i inni, Warszawa 1997, 165-166.

⁴ Por. W. Schrage, *Der erste Brief an die Korinther*. 1 Kor 1, 1-6, 11, (EKK VII/1), Zürich 1991, 158-159. 225.

w tekście pisanym)⁵, używając przy tym terminów właściwych dla tych ostatnich.

Występujący w 1 Kor 2, 4a zwrot ἐν πειθοῖ[ς] nastrocza wielu trudności⁶, wynikających także z krytyki tekstu⁷. Użyty zaś w 1 Kor 2, 4b ἀπόδειξις, termin techniczny zarówno retoryki antycznej, jak i filozofii, używany w literaturze judaizmu diaspory, stanowi *hapax legomenon* całej Biblii Greckiej⁸. To z jego pomocą wskazuje Apostoł, że perswazja w służbie Ewangelii winna się dokonywać nie tyle siłą argumentacji logicznej lub retorycznej (1 Kor 2, 4)⁹, ale mocą Boga i Jego Ducha (1 Kor 2, 5)¹⁰. To właśnie dla takiego typu perswazji niegdyś w Koryncie Apostoł świadomie zrezygnował przy głoszeniu Ewangelii ze środków retorycznych i stanął przed słuchaczami „w słabości i bojaźni, i z wielkim drżeniem” (1 Kor 2, 3).

Tak cały wywód w tym fragmencie Listu, jak i występowanie dwóch zwrotów zawierających terminy z zakresu retoryki (ἐν

---

⁵ Por. F. Siegert, *Argumentation bei Paulus gezeigt an Röm 9–11*, (WUNT 34), Tübingen 1985, s. 249.

⁶ Identyfikuje się użyty w 1 Kor 2, 4a termin πειθός (przekonujący) jako jednoznacznie przynależący do słownictwa retorów, a określający przekonywanie za pomocą sztuki retorycznej; por. G. Barbaglio, *La prima lettera ai Corinzi. Introduzione, versione e commento (Scritti delle origini cristiane 16)*, Bologna 1995, s. 158.

⁷ O problemach dotyczących krytyki tekstu jak i interpretacji 1 Kor 2, 4; por. W. Schrage, *Der erste Brief an die Korinther*, dz. cyt., s. 231–232 oraz B. M. Metzger, *A Textual Commentary on the Greek New Testament. A Companion Volume to the UBS Greek New Testament (3rd edition)*, Stuttgart 1975, s. 546.

⁸ Por. ἀπόδειξις; [w:] W. Bauer – K. Aland – B. Aland, *Griechisch-deutsches Wörterbuch*, Berlin 1988⁶, kol. 179.

⁹ Sam Arystoteles rozróżnia argumentację apodyktyczną, opartą na sylogizmie i dedukcji pouczającej, a wychodzącej od aksjomatów (*Analityki*), argumentację prawdopodobieństwa, opartą na opinii lub zdaniach prawdopodobnych (*Topiki*), argumentację retoryczną, wychodzącą od założeń rozmówcy (*Topiki*) oraz argumentację sofistyczną, opartą na założeniach tylko pozornie prawdziwych lub prawdopodobnych (*O dowodach sofistycznych*); por. M. Korolko, *Sztuka retoryki. Przedwodnik encyklopedyczny*, Warszawa 1998², s. 88–89.

¹⁰ Por. G. Barbaglio, *La prima lettera ai Corinzi*, dz. cyt., s. 159.

πειθοῖ[ς]; ἐν ἀποδείξει) nie uzasadniają jednak w sposób wystarczający zaliczenia przez Pawła klasycznego wykształcenia retorycznego. Wpierw dlatego, że ich zastosowanie wymusił temat kontrowersji nurtującej chrześcijan w Koryncie¹¹. Po wtóre, by wejść w ich użycie, wystarczyło uczestniczyć w kulturze owej epoki. Kultura ta zaś była naznaczona retoryką, a nawet pewną przesadą w jej stosowaniu, jak to opisuje – w odniesieniu do sytuacji w cesarstwie rzymskim w I wieku – jeden ze znawców literatury starożytnej:

„dawną mowę zastąpiła w nowych warunkach z nie mniejszym powodzeniem deklamacja retoryczna, mówcę zastąpił retor-deklamator, a rzeczywistość ustąpiła miejsca fikcji. Wymowa retoryczna stała się celem sama dla siebie. Brakowało jej treści związanej z życiem, jaką miała wymowa Grakchów, Antoniuszów, Krassusów, Hortensjuszów, Cynceronów, Cezarów, emocjonująca słuchaczy nie tylko formą, lecz i przedmiotem sprawy. Musiała zatem szukać sztuki, upajającej audytoria innym sposobem, i znalazła ją w sensacyjnym stylu azjańskim, znalazła w niezwyklej tematyce fikcyjnej, komplikowanej trudnościami nie istniejących praw, a przy tym goniącej zawsze za nowym, coraz bardziej frapującym ujęciem”¹².

Tak plastycznie odmalowaną sytuację należy odnieść także do Koryntu i Azji, a także uzupełnić dotychczasowe wnioski rezultatami, jakie uzyskuje R. Brucker z analizy użycia terminów zwią-

---

¹¹ Ten paradoks: ograniczenie roli retoryki środkami retorycznymi, a przynajmniej przemyślanym wywodem, ma swoje odbicie w stosunkowo dużym zainteresowaniu fragmentem 1 Kor 1–4 wśród polskich biblistów odwołujących się do retoryki antycznej; por. G. Rafiński, *Adresaci Ewangelii. Funkcja retoryczna 1 Kor 2, 6–3, 4 w 1 Kor 1–4*, „Studia Gdańskie” 1992, s. 48–77; G. Rafiński, *Problem struktury 1 Kor 1–4*, RBL 47 (1994) 2, s. 73–81; W. Rakocy, *Retoryczny schemat argumentacji w 1 Kor 1–4*, RBL 48 (1995) 4, s. 231–242.

¹² M. Brożek, *Wstęp*; [w:] M. Fabiusz Kwintylian, *Kształcenie mówcy*, Wrocław 1951, XXXI.

zanych z retoryką w Liście do Galatów. Także w nim Apostoł dystansuje się – używając terminów $\pi\epsilon\acute{\iota}\theta\omega$ (Ga 1, 10; 5, 7), $\pi\epsilon\iota\sigma\mu\omicron\nu\eta$ (Ga 5, 8) – od retoryki, a przynajmniej tego jej kierunku, który określa się jako sofistyka. Tym samym Paweł wpisuje się (czy świadomie?) w dyskusję swego czasu, opowiadając się za prawdą w uprawianiu retoryki (Ga 2, 5. 14; 4, 16; 5, 7) i godziwością w postępowaniu mówcy (Ga 1, 20). Występuje także przeciw retorom niegodnym (Ga 1, 7; 5, 10), uprawiającym pustą retorykę (Ga 3, 1; 4, 17n; 5, 7. 12; 6, 12)¹³.

Powracając jednak do danych zawartych w 1 Kor 1–4, odwołamy się do rezultatów badań, jakie podejmował A. D. Litfin. Poszukując swoistej „teologii głoszenia Ewangelii” w kontekście ówczesnej retoryki i propagandy religijnej, sformułował on w pierw równanie przedstawiające uniwersalny model głoszenia doktryny:

AUDYTORIUM + WKŁAD MÓWCY $\longrightarrow$ REZULTAT

Dalej A. D. Litfin dochodzi do wniosku, że Apostoł miał do dyspozycji jedno nauczanie – $\chi\rho\iota\sigma\tau\acute{o}\varsigma \acute{\epsilon}\sigma\tau\alpha\upsilon\rho\omega\mu\acute{\epsilon}\nu\omicron\varsigma$ (1 Kor 1, 23; 2, 2) – które wygłaszał wobec audytorium, którego on sam nie wybierał, ale do którego był posłany (1, 17). W odróżnieniu od retorów swojej epoki, kładących duży nacisk na „przekonanie” słuchaczy (różnymi środkami perswazji), Paweł na podobieństwo herolda jedynie „proklamował” orędzie (placarding of the cross; Bekanntmachung), a więc był jedynie jego „przekazicielem”¹⁴. Re-

---

¹³ Por. R. Brucker, „*Versuche ich denn jetzt, Menschen zu überreden...?*” *Rhetorik und Exegese am Beispiel de Galaterbriefes; [w:] Exegese und Methodendiskussion*, (TANZ 23), Tübingen 1998, s. 221–222.

¹⁴ Takie jest pierwotne znaczenie terminu $\kappa\eta\rho\upsilon\varsigma$ w języku greckim już od Homera (w NT tylko 1 Tm 2, 7; 2 Tm 1, 11; 2 P 2, 5). Czasownik $\kappa\eta\rho\upsilon\sigma\sigma\omega$, posiadający ten sam rdzeń, w NT użyty 62 razy, w 1 Kor występuje 4 razy (1, 23; 9, 27; 15, 11. 12); por. L. Coenen, *Verkündigung; [w:] Theologisches Begriffslexikon zum Neuen Testament*, (Hg) L. Coenen – E. Beyreuther – H. Bietenhard, Wuppertal (Budapest) 1993⁹, 1278–1279.

zultat tego samego kerygmatu (zarówno co do treści, jak i sposobu głoszenia) był jednak różny, jako że był zależny od przyjęcia słuchaczy. Sama zaś skuteczność proklamowania (wiara słuchaczy i liczba tych, którzy uwierzyli) zależała ostatecznie od uprzedniego wybrania, dokonanego przez Boga¹⁵.

Podejście Pawła do retoryki (wyrażone w omawianym tekście 1 Kor) wynika z takiej właśnie „teologii sukcesu ewangelizacyjnego”¹⁶. Zasady Pawłowej „retoryki”, w kontekście ówczesnych retorów, ukazuje poniższa tabela:

Rodzaj retoryki	Audytorium	Nauczanie mówcy	Rezultat
Grecko-rzymska	Dane	Zależne zmienne ¹⁷	Zależny różny ¹⁸
Pawłowa	Dane	Niezależne stałe	Niezależny różny

Zasadnicza różnica między retorami a Pawłem zasadza się na różnym sposobie przekonania słuchaczy. O ile pierwsi odwoływali się do „techniki” retorycznej (której się wyuczali i doskonalili), nie pomijając także elementu osobistej wiarygodności (ethos), o tyle Apostoł pozostawiał skuteczność Panu (otwierającemu serce), mocy Ducha Świętego i dyspozycji słuchaczy¹⁹.

¹⁵ Wskazuje na to terminologia używana przez Pawła w odniesieniu do tych, którzy przyjęli lub odrzucili orędzie Ewangelii: κλητοί (1 Kor 1, 2. 24) ἀπολλύμενοι (1 Kor 1, 18. 19).

¹⁶ Por. A. D. Litfin, *St. Paul's Theology of Proclamation. 1 Corinthians 1-4 and Greco-Roman Rhetoric*, (SNTS. MS 79), Cambridge 1994, s. 247-250.

¹⁷ Od audytorium.

¹⁸ Od mówcy.

¹⁹ Jedyne, co wpływać mogło na rezultat ze strony głosiciela (ale jedynie in minus), to „stawianie przeszkód Ewangelii” przez wykorzystanie należnych mu praw (por. 1 Kor 9, 12); por. G. Barbaglio, *La prima lettera ai Corinzi*, dz. cyt., s. 435.

Drugi List do Koryntian

Odniesienie Pawła do własnego sposobu przemawiania znajdujemy także w Drugim Liście do Koryntian. Jedną wypowiedź stanowi samookreślenie Apostoła: „niewprawny w słowie” (2Kor 11, 6a), a drugą - przytoczona przez niego opinia jego oponentów: „Listy bowiem - jak utrzymują - są groźne i nieubłagane, lecz gdy się zjawia osobiście, słaby jest, a jego mowa nic nie znaczy” (2 Kor 10, 10). Nie są to jednak sformułowania, które by pozwoliły precyzyjnie określić stopień pawłowej znajomości zasad retorycznych²⁰.

Z tekstu jasno wynika, że określenie ἰδιώτης τῶ λόγῳ pozostaje w opozycji do ἄλλ' οὐ τῆ γνώσει (2 Kor 11, 6a). Na pewno Apostoł godzi się na brak biegłości w wymowie (ἰδιώτης τῶ λόγῳ)²¹, gdy idzie o sposób wyrażania się, ale stanowczo zaprzecza ewentualnym zarzutom co do wypowiedzanej treści (γνώσις)²². Trudno jednak sprecyzować, jakiego typu braki występowały w jego wystawianiu się. Czy chodziło o brak elegancji, czy słabą znajomość kultury hellenistycznej, czy także pomyłki gramatyczne, wynikające z faktu, że grecki był jego drugim językiem?

---

²⁰ W oparciu o tę wypowiedź Pawła R. D. Jr. Anderson uznaje jego wykształcenie retoryczne za mało prawdopodobne; por. R. D. Jr. Anderson, *Ancient Rhetorical Theory and Paul*, (CBETH 18), Kampen 1996, s. 249.

²¹ Termin ἰδιώτης, pierwotnie określający człowieka zajmującego się tylko swoimi sprawami (τὰ ἴδια), z czasem określa nieświadomych, niewykształconych, niezręcznych, bez kompetencji w jakiejś dziedzinie; Por. E. Dąbrowski, *Listy do Koryntian. Wstęp, przekład, komentarz*, (Pismo Święte Nowego Testamentu w 12 tomach, VII), Poznań 1965, s. 460.

²² Komentujący to zdanie Augustyn stwierdza: „On nie zawahał się przyznać do swojej wiedzy, bez której nie miałby możliwości zostać doktorem narodów. Możemy być tego pewni, przytaczając niektóre wyjątki z jego pism jako wzory wymowy” (*De doctrina christiana*, IV, 7, 15); cyt. za: Św. Augustyn, *De doctrina christiana. O nauce chrześcijańskiej. Tekst łacińsko-polski*, przełożył, wstępem i komentarzem opatrzył Jan Sulowski, Warszawa 1989, s. 199.

R. P. Martin w swoim komentarzu wylicza szereg interpretacji fragmentu 2 Kor 11, 6, przy czym niektóre z nich idą tak daleko, że identyfikują problem wprost w kategoriach udziału Pawła w filozoficznym sporze. Dla jednych Apostoł przywołuje opozycję między argumentacją filozoficzną ($\gamma\nu\omega\sigma\iota\varsigma$) a sofistyczną ($\lambda\acute{o}\gamma\omicron\varsigma$), dla innych Paweł robi rozróżnienie, idąc za cynikami, na formę ($\lambda\acute{o}\gamma\omicron\varsigma$) i treść ($\gamma\nu\omega\sigma\iota\varsigma$)²³. Najprawdopodobniej jednak Paweł po prostu nie sprostał oczekiwaniom retorycznym bardziej wykształconych słuchaczy w Koryncie, którzy spodziewali się nienaganego co do formy propagowania religii przez jej głosiciela²⁴.

Z pospiesznego dyktowania Listów (por. Ga 2, 4–6) wynika bowiem, że Apostoł używał raczej swobodnie tego języka, a ewentualne pomyłki i niezręczności mógł na bieżąco, lub przy ewentualnym przepisywaniu, korygować sekretarz (por. Ga 6, 11; Rz 16, 22; 1 Kor 16, 21 i in.). Ostateczny rezultat, jakim są zachowane Listy (poziom języka i zdarzające się anomalie), wskazuje, że nawet sekretarze nie należeli do elity profesjonalistów w swej dziedzinie. R. D. Anderson, uznając za możliwą słabą znajomość języka greckiego przez Pawła, wskazuje równocześnie na możliwość zastosowania przez niego figury retorycznej, w której mówca określał sam siebie jako niewprawnego. Tego typu figura – jeżeli by miała być zastosowana – winna wystąpić jednak już w PROEMIUM (i w odpowiadającej wstępnej partii Listu), by spełniła swoją rolę²⁵.

Rezultaty badań porównawczych dowodzą, że zachowany w Listach Pawła język na pewno był zrozumiały tak dla Żydów diaspory, prozelitów, ale i ludzi przychodzących wprost „z ulicy” Jak Żyd żyjący w diasporze był w stanie porozumieć się ze swoim pogańskim sąsiadem, czy człowiekiem spotkanym

---

²³ Por. R. P. Martin, *2 Corinthians*, (WBC 40), Dallas 1986, s. 342–343.

²⁴ Por. M. Hengel, *The Pre-Christian Paul*, (in collaboration with R. Deines), London 1991, s. 60.

²⁵ Por. R. D. Jr. Anderson, *Ancient Rhetorical Theory and Paul*, dz. cyt., s. 250.

w drodze, tak też i Pawłowe, wzorowane na poezji hebrajskiej środki stylistyczne, czy sposoby perswazji właściwe dla literatury apologetycznej judaizmu - powstałe przecież w diasporze, mogły być zrozumiałe przez adresatów²⁶.

Kolejny tekst Pawła ukazuje opozycję, tym razem pomiędzy aktem przemawiania Apostoła a pisania: *Listy* - groźne i nieubłagane, *Paweł osobiście* - słaby, jego mowa - nic nie znaczy (2 Kor 10, 10). Sformułowania te muszą być osadzone w kontekście, który wyznaczają dwie wypowiedzi²⁷. Jedną stanowi uznanie przez Apostoła tego podwójnego odbioru jego nauczania jako faktu: „upominam was przez cichość i łagodność Chrystusa, ja, który będąc między wami, uchodzę w oczach waszych za pokornego, a z daleka od was jestem dla was zbyt surowy” (2 Kor 10, 1). Jednak nasz kluczowy tekst (2 Kor 10, 10) jeszcze bardziej wyjaśnia druga wypowiedź, która jest jego bezpośrednim komentarzem: „Kto tak sądzi, niech sobie zapamięta, że jakimi jesteśmy w słowach naszych listów będąc poza wami, takimi też będziemy w czynie jako obecni wśród was” (2 Kor 10, 11).

Kluczowe znaczenie dla interpretacji wersetu 10, 10 ma jednak badanie relacji opozycji pomiędzy określeniami odnoszącymi się do listów oraz do obecności fizycznej i mowy samego Pawła:

Αἱ ἐπιστολαὶ μὲν, φησὶν, βαρεῖαι καὶ ἰσχυραί,
ἡ (...) παρουσία τοῦ σώματος ἀσθενής καὶ ὁ λόγος ἐξουθενημένος (2 Kor 10, 10).

Apostoł przekonuje adresatów, że jest w stanie wypowiadać słowa, które będą także - podobnie jak listy - *poważne* i *surowe* (βαρεῖαι καὶ ἰσχυραί). Owa „słabość fizycznej obecności” Apostoła

---

²⁶ Por. E. E. Ellis, *Paul's Use of the Old Testament*, London 1957, s. 38-82; Ph. H. Kern, *Rhetoric and Galatians. Assessing and Approach to Paul's Epistles*, (SNTS. MS 101), Cambridge 1998, s. 231-243.

²⁷ Są to chronologicznie najstarsze oceny zarówno Listów, jak i osobistej działalności Pawła, przytoczone przez niego samego; por. H. Langkammer, *Pierwszy i Drugi List do Koryntian. Tłumaczenie, wstęp i komentarz*, (Biblia Lubelska), Lublin 1998, s. 164.

jest raczej związana z jego aparycją (ἡ παρουσία τοῦ σώματος ἀσθενής)²⁸. Trudno w tym kontekście odczytywać sformułowanie ὁ λόγος ἐξουθενήμενος jako odnoszące się do jakiejś znajomości zasad retorycznych. Zwłaszcza że w użyciu Apostoła czasownik ἐξουθενέω, wieloznaczny i trudny do oddania²⁹, znaczy *pogardzać, lekceważyć*, m.in. z uwarunkowań społecznych lub aparycji (por. Rz 14, 3. 10; 1 Kor 1, 28; 6, 4; 16, 11; Ga 4, 14; 1 Tes 5, 20)³⁰. Słowa przemawiającego Pawła były więc w odbiorze, przynajmniej niektórych Koryntian, „niewarte uwagi”, „nie mające żadnego znaczenia”³¹. Nie jest to, oczywiście, określenie mówcy według kryteriów zasad retoryki, ale raczej opis emocjonalnego stosunku do autorytetu³².

Przywołane przez nas teksty wskazują, iż – jeżeli nawet Paweł znał zasady retoryki w stopniu dostępnym dla ludzi jego klasy społecznej – dystansował się od wyzyskiwania retoryki jako sztuki perswazji na rzecz pozyskiwania słuchaczy dla Ewangelii. Pewien kompromis stanowi obrona takiej właśnie pozycji, podjęta ze względu na okoliczności, jakimi były oczekiwania adresatów korynckich. Rozczarowanie zaś jego sposobem przemawiania

---

²⁸ Najstarszy, apokryficzny opis wyglądu Pawła (*Dzieje Pawła i Tekli*, 3) mimo wysiłków w kierunku idealizacji, jest raczej niekorzystny. Jest on bowiem przedstawiony jako niskiego wzrostu, o łysej głowie, kabłąkowatych nogach, tęgi, o brwiach zrosniętych i lekko garbatym nosie.

²⁹ Por. ἐξουθενέω; [w:] W. Bauer – K. Aland – B. Aland, *Griechisch-deutsches Wörterbuch*, Berlin 1988⁶, kol. 562.

³⁰ Por. R. P. Martin, *2 Corinthians*, dz. cyt., s. 311-313.

³¹ Por. E. Dąbrowski, *Listy do Koryntian*, dz. cyt., s. 456.

³² Augustyn w swoim dziele poświęconym hermeneutyce i proforystyce biblijnej przytacza wiele przykładów środków retorycznych wziętych z Listów Pawła, w tym i z Drugiego Listu do Koryntian. Przed omówieniem różnych miejsc z tego ostatniego Pisma (także przez nas analizowanych) stwierdza: „Rzecz jasna nie twierdzimy, że Apostoł posługiwał się zasadami wymowy [praecepta eloquentiae]. Tym bardziej nie negujemy, że jego mądrości towarzyszy elokwencja [eloquentia]” (*De doctrina christiana*, IV, 7, 11); cyt. za: Św. Augustyn, *De doctrina christiana*, dz. cyt., 193.

w Koryncie (por. 2 Kor 10, 10; 11, 5–6. 22) mogło wynikać z różnic między retoryką synagogałną, którą posiadał, a oczekiwaniem Koryntian, którzy od propagatora nowej nauki oczekiwali nienagannej i właściwej dla kultury hellenistycznej sztuki retorycznej³³.

Autora Listów do Koryntian związki z retoryką

Kilkoro uczonych starało się w ostatnim czasie sprecyzować stopień opanowania sztuki retoryki przez Pawła, interpretując wypowiedzi własne Apostoła i odwołując się do znajomości kultury hellenistycznej i judaizmu. Przywołałyśmy rezultaty trojga z nich. J. Fairweather, klasycystka z Cambridge, badała terminy techniczne z dziedziny retoryki, obecne w Listach Pawła. R. D. Jr. Anderson, muzyk, klasycysta i biblista, nie tylko zweryfikował faktyczną dostępność i znajomość różnych podręczników retoryki w I wieku po Chr., ale w też poszukiwał w *Corpus Paulinum* specyficznych środków retorycznych. M. Hengel, autor monumentalnego i klasycznego już dzieła na temat spotkania judaizmu z hellenizmem³⁴, odwołał się do dostępnych nam danych odnośnie do środowiska judaizmu diaspory i Jerozolimy.

J. Fairweather wyodrębniła w Listach Pawła 3 terminy, które jej zdaniem są użyte przez Apostoła w ich znaczeniu technicznym. Są to: ἀλληγορούμενα (Ga 4, 24), μακαρισμός (Ga 4, 15; Rz 4, 6. 9), μετασχηματίζω (1 Kor 4, 6). W swoich badaniach jednak skoncentrowała się na konfrontacji samych słów, użytych przez Pawła z rezultatami programu – bazy danych TLG³⁵, chcąc tą drogą udo-

---

³³ Por. M. Hengel, *The Pre-Christian Paul*, dz. cyt., s. 60.

³⁴ M. Hengel, *Judaismus und Hellenismus. Studien zu ihrer Begegnung unter besonderer Berücksichtigung Palästinas bis zur Mitte des 2. Jh.s vor Chr.*, (WUNT 10), Tübingen 1988³.

³⁵ Jest to elektroniczna baza danych (*Thesaurus Linguae Graecae*), obejmująca niemal wszystkie dzieła powstałe w języku greckim w przedziale czasu od VIII w. przed Chr. do XV w. po Chr. (Siver Mountain Software, Version 8.0). Brak

wodnić wykształcenie retoryczne Apostoła³⁶. Jak słusznie zauważa R. D. Anderson, autorka koncentrując się na narzędziach elektronicznych, pominęła dokładną analizę samych miejsc w Pismach Pawła. Faktycznie bowiem, ani słowo ἀλληγορούμενα (Ga 4, 24), ani μετασχηματίζω (1 Kor 4, 6) nie są użyte w tych miejscach, w sensie, w jakim stosowali je teoretycy retoryki³⁷. Z faktu, że termin μακαρισμός we fragmencie Rz 4, 6. 9 mógłby być użyty w znaczeniu technicznym, trudno wyciągnąć wiążący wniosek, iż Paweł miał za sobą bezpośredni kontakt z teorią retoryki³⁸.

W odniesieniu do stylu Pawła J. Fairweather stwierdza, że nie jest on właściwy dla tekstów pisanych (γραεική), ale trzeba określić jako ἀγωνιστική (odpowiedni do dyskusji), bardziej bliższy tendencjom azjanizmu niż attycyzmu. Tłumaczy dobrym opanowaniem sztuki retorycznej obserwację, iż Paweł wykazuje w tekstach różne opanowanie figur retorycznych, a czego wymagał Ciceron (Orat. 5, 20–22; 20, 56; 21, 69 n.). Trudno jednak zgodzić się z autorką, która wyraża przekonanie, iż Apostoł świadomie wybiera formę *koine*, gdy tymczasem mógłby wyrażać się na piśmie lepiej³⁹. Problem, jaki stawia, brzmi: dlaczego wybrał taki sposób wyrażania się? R. D. Anderson zarzuca autorce złe postawienie pytania oraz brak udowodnienia przyjętej tezy, zawartej w pytaniu⁴⁰.

Drugi współczesny klasycysta, R. D. Jr. Anderson, wpieryw określił przydatność dostępnych nam dzisiaj podręczników retoryki klasycznej do interpretacji Pism Apostoła. Podstawowe kry-

---

jest tekstów zachowanych na papirusach, które zawiera inna, podobna elektroniczna baza danych.

³⁶ Por. J. Fairweather, *The Epistle to the Galatians and Classical Rhetoric*, TynBull 45 (1994), s. 33–36.

³⁷ Por. R. D. Jr. Anderson, *Ancient Rhetorical Theory and Paul*, dz. cyt., s. 152–155, 223–225.

³⁸ Por. tamże, s. 254–255.

³⁹ Por. J. Fairweather, *The Epistle to the Galatians and Classical Rhetoric*, TynBull 45 (1994), s. 233.

⁴⁰ Por. R. D. Jr. Anderson, *Ancient Rhetorical Theory and Paul*, dz. cyt., s. 253.

terium dla niego to potwierdzone rozpowszechnienie i zainteresowanie danym dziełem i autorem w I wieku⁴¹. W rezultacie badań porównawczych R. D. Anderson stwierdza, iż Paweł używał języka, który w jego środowisku (judaizm diaspory) mógł uchodzić za poprawny, a który na pewno pozostaje pod wpływem Septuaginty. Jeżeli nawet Paweł używał tego języka od dzieciństwa, to mógł być świadom swojej ograniczonej jego znajomości. W tym kontekście można interpretować jego samookreślenie ἰδιώτης τῶ λόγῳ (2 Kor 11, 6a).

Koncentrując się na badaniu samych Listów R. D. Anderson doszedł do wniosku, iż Paweł nie zapoznał się ani z teorią retoryki, ani też nie był pod wpływem któregoś z jej ówczesnych kierunków. W żadnym bowiem z Listów nie ma zdaniem tego klasycysty typowych *topoi* właściwych dla trzech rodzajów mowy. Brak również właściwych *partes orationis*, nawet gdyby usunąć szczególnie problematyczne pod tym względem części parenetyczne⁴². W argumentacji nie stosuje także Apostoł konstrukcji zawierających ἐπιχειρήματα (retoryczny sylogizm). Używane zaś w argumentacji *exempla* z jednej strony pełnią często inną funkcję, niż przewidywała teoria retoryki, a z drugiej – to jest przyczyna takiego użycia – zostały przejęte przez Apostoła jako dobro kultury, w której żył⁴³. Jeżeli więc można mówić o Pawle jako retorze, to co najwyżej w kategoriach naśladowcy języka popularnych oratorów swojej epoki⁴⁴.

---

⁴¹ Odwołał się on do szeroko zakrojonych badań nad recepcją w I wieku po Chr. dzieł retorycznych wcześniejszych autorów. Było więc w tym czasie w użyciu wczesne i anonimowe dzieło, jakim jest *Rhetorica ad Alexandrum*, dzieła Teofrasta (ale nie *Retoryka* Arystotelesa), *O stylu*, przypisywane Demetriuszowi z Faleronu, anonimowego autora *Rhetorica ad Herennium*, *Theona Progymnasmata*; por. R. D. Jr. Anderson, *Ancient Rhetorical Theory and Paul*, dz. cyt., s. 33–61.

⁴² Co najwyżej można mówić o rozróżnieniu προοίμιον, πίστις, ἐπίλογος.

⁴³ Por. R. D. Jr. Anderson, *Ancient Rhetorical Theory and Paul*, dz. cyt., s. 251–254.

⁴⁴ Ze współczesnych znawców myśli Pawła J. Becker przyjmuje wykształcenie retoryczne Apostoła; por. tenże, *Paulus. Der Apostel der Völker*, (UTB 2014), Tübingen 1998³, s. 53–59.

To co zaś odróżnia najbardziej Apostoła od współczesnych mu retorów, gdy idzie o sposób argumentacji, to z jednej strony odwoływanie się do wybrania przez Boga i otrzymanego objawienia (por. 1 Kor 1, 2; 2, 10; 2 Kor 12, 1. 7 i in.), z drugiej zaś posiłkowanie się autorytetem Pisma⁴⁵. Wiele bowiem ważnych rozstrzygnięć podawanych jest bez stosowania argumentacji, ze świadomością wszakże granic kompetencji (por. 1 Kor 7, 7–14), wiele też istotnych prawd uzasadnianych jest zgodnością z Pismami: κατὰ τὰς γραφάς (por. 1 Kor 15, 3–4). Niebagatelną rolę odgrywa także własny autorytet Apostoła, zdobyty za cenę wielkiego trudu (por. 1 Kor 7, 7–9. 40; 2 Kor 10, 12 – 12, 15).

M. Hengel jest przekonany, że Paweł tak w Tarsie⁴⁶, jak i w Jerozolimie mógł zdobywać wykształcenie w języku greckim, i to w dobrej szkole⁴⁷. Było to możliwe dzięki obecności w Świętym Mieście wielu Żydów używających języka greckiego. Na pewno Paweł zdobył umiejętności w zakresie retoryki właściwej dla synagogi. Obecna w Listach diatryba wskazuje, że co najmniej ten środek znalazł się w programie szkoły przyszłego Apostoła Narodów⁴⁸. Wreszcie, przybywający do Jerozolimy „bojący się Boga” potrzebowali nie tylko Biblii w języku dla siebie zrozumiałym, ale

---

⁴⁵ W obu Listach do Koryntian Pismo jako autorytet jest przywoływane w następujących miejscach: 1 Kor 1, 19. 31; 2, 9; 3, 19; 9, 9. 10; 10, 7; 14, 21; 15, 3. 4; 15, 45; 15, 54; 2 Kor 4, 13; 8, 15; 9, 9 (terminy: γραφή oraz γράφω).

⁴⁶ Niektórzy autorzy interpretują Dz 22, 3 jako wskazanie na gramatyczne wykształcenie Pawła w Tarsie, jako że miasto to było znane w starożytności z wysokiego poziomu wykształcenia tak filozoficznego jak i retorycznego (Strabo, 14, 5. 13–15); por. R. D. Jr. Anderson, *Ancient Rhetorical Theory and Paul*, dz. cyt., s. 249.

⁴⁷ Por. M. Hengel, *The Pre-Christian Paul*, dz. cyt., s. 38–39.

⁴⁸ Na temat diatryby w Listach Pawła powstało szereg opracowań, poczynając od klasycznego już dzieła R. Bultmanna; por. tenże, *Der Stil der paulinischen Predigt und die kynisch-stoische Diatribe*, (FRLANT 13), Göttingen 1910; S. K. Stowers, *The Diatribe and Paul's Letter to the Romans*, (SBL.DS 57), Chico 1981; Th. Schmeller, *Paulus und die „Diatribe“ Eine vergleichende Stilinterpretation*, Münster 1987.

i argumentacji właściwej dla środowiska ich pochodzenia. Dawno przed Pawłem zabiegali także Żydzi diaspory o umiejętność perswazji wobec swoich pogańskich sąsiadów (zwłaszcza w dużych miastach), a dzieła Flawiusza i Filona są przejawem dość powszechnej tendencji w tym względzie⁴⁹. W Palestynie przetłumaczono co najmniej część Biblii Hebrajskiej na język grecki, i to w kręgach bliskich faryzeuszy (Pnp, Ezd, Ne, Koh). Zaś niektóre znaleziska w Qumran oraz budująca literatura apokryficzna powstała w Palestynie w języku greckim wskazują, że nie tylko „przybysze na święta” (por. J 12, 20; Dz 2, 8–11) używali tego języka⁵⁰.

Teoretycznie możliwy byłby kontakt Pawła w Jerozolimie z zawodowym retorem i szkołą retoryczną (jej prowadzenie zapewniało stałe utrzymanie dla zawodowego mówcy). Zachowane źródła wskazują, że i w stolicy judaizmu kształcono się w sztuce retorycznej, a przebywający dłuższy czas na dworze Heroda Wielkiego Mikołaj z Damaszku podejmował dyskusje także z przywódcami faryzeuszów⁵¹. Również w kręgach kapłańskich nie brakowało osób zainteresowanych umiejętnością przemawiania⁵². R. D. Anderson także dopuszcza jako możliwe „rysy hellenistyczne” w formacji „u stóp Gamaliela” (por. Dz 22, 3)⁵³, choć sam zaznacza, iż wzmianka o 1000 uczniów Gamaliela, którzy mieli pobierać nauki w języku greckim w Jerozolimie, odnosi się nie do mistrza Szawła, ale do Gamaliela II⁵⁴. Według Dziejów Apostolskich przywódca żydowski posługuje się zawodowym retorem (ρήτορ) o imieniu Tertullos, który w ich imieniu oskarża Pawła przed prokuratorem Feliksem (Dz 24, 1–2).

---

⁴⁹ Por. M. Hengel – A. M. Schwemer, *Paulus zwischen Damaskus und Antiochien. Die unbekanntenen Jahre des Apostels*, (WUNT 108), Tübingen 1998, s. 264.

⁵⁰ Por. M. Hengel, *The Pre-Christian Paul*, dz. cyt., s. 58–61.

⁵¹ Por. M. Hengel – A. M. Schwemer, *Paulus zwischen Damaskus und Antiochien.*, dz. cyt., s. 265.

⁵² Por. M. Hengel, *The Pre-Christian Paul*, dz. cyt., s. 58–60; M. Hengel – A. M. Schwemer, *Paulus zwischen Damaskus und Antiochien*, dz. cyt., s. 264–265.

⁵³ Chodzi o Gamaliela I, który działał w Jerozolimie ok. 25–50 roku po Chr.

M. Hengel ocenia, że Paweł był w stanie sformułować swoje wystąpienia tak jak Dzieje Apostolskie ukazują jego mowę na Areopagu (Dz 17, 22–31). Jednak niepowodzenie wobec tego audytorium (ale także zapewne i inne) mogło spowodować wzmocnienie niechęci Pawła do stosowania retoryki w proklamowaniu Ewangelii, czego wyraz znajdujemy przede wszystkim w 1 Kor 1, 22. 26. Badanie porównawcze języka Listów Pawłowych dowiodły, że jest on mniej zależny od żargonu retorów niż literatura judeo-hellenistyczna tej epoki (Flawiusz, Filon, 2–4 Mch, Arysteasz, Arystobul). To zaś wskazuje Jerozolimę jako miejsce formacji retorycznej Pawła i ewentualnego spotkania z popularną odmianą filozofii⁵⁵.

Możliwości zastosowania retoryki klasycznej w interpretacji Pawła

Zagadnienie, znajomości zasad retoryki Pawłowej musiało intrygować już Ojców Kościoła, z których wielu było w przeszłości retorami. Jedni więc w swoim wykładzie odwoływali się do własnej znajomości jej zasad i w jej świetle analizowali tekst, jak zwykł to czynić retor i nauczyciel gramatyki⁵⁶, inni dostrzegając trudności w zrozumieniu myśli (co jest sprzeczne z cnotą „jasności”), tłumaczyli Apostoła, dowodząc, iż zapisana przez niego nauka

---

⁵⁴ Gamaliel II (Młodszy), wnuk Gamaliela I, działał w Jamnii (Jabne) w latach 90–110; Por. R. D. Jr. Anderson, *Ancient Rhetorical Theory and Paul*, dz. cyt., s. 249.

⁵⁵ Por. M. Hengel – A. M. Schwemer, *Paul Between Damascus and Antioch. The Unknown Years*, tr. Bowden J., London 1997, s. 170–171.

⁵⁶ Por. A. Baron, *Mariusz Wiktoryn – człowiek i jego dzieło. Wprowadzenie do dzieł egzegetycznych*; [w:] Mariusz Wiktoryn, *Dzieła egzegetyczne. Komentarz do listów do Efezjan, do Galatów i do Filipian*, z języka łacińskiego przełożył, wstępem, objaśnieniami i indeksami opatrzył ks. Arkadiusz Baron, (*Źródła myśli teologicznej*), Kraków 1999, s. 11–13, 28.

jest przeznaczona dla wybranych, a niejasności służą jakiemś dobru⁵⁷. Stwierdzając zaś niekiedy problematyczny dobór słów lub niezręczną syntaksę, tłumaczyli to świadomym zaniechaniem przez Pawła poziomu właściwego retorom. Odwoływali się przy tym do słów Apostoła z 2 Kor 11, 6 o jego „niewprawności w mowie”⁵⁸. Jednak dominującą u Ojców Kościoła powściągliwość w odniesieniu do opisu środków retorycznych stosowanych przez Apostoła tłumaczy dobrze obserwacja, której dokonał A. J. Malherbe: „The Church Fathers, measuring Paul by the criteria of Classicism, were embarrassed by his rudeness of styl”⁵⁹.

Najobszerniej i najbardziej metodologicznie z Ojców potraktował zagadnienie retoryki Pawła Augustyn w dziele *De doctrina christiana* (księga IV). Dochodzi on wręcz do klasyfikowania poszczególnych listów według obowiązujących zasad retoryki. Tak List do Rzymian i Pierwszy do Koryntian zostały zaliczone do stylu wzniosłego, gdy List do Galatów do stylu prostego, za wyjątkiem początku i zakończenia, w którym stosowany jest – według Augustyna – styl umiarkowany (*De doctrina christiana*, IV, 43–44). W pewnym momencie biskup Hippony odwołuje się nawet do próby wygłoszenia listu, by określić jego styl. Można rozpoznać w Augustynie wykształcenie retora, gdy próbuje określić i elementy kompozycji, i rolę uczuć w argumentacji. Komentując np. fragment Ga 4, 10–20 pisze: „Czy występują tu słowa przeciwstawne, lub czy są ze sobą powiązane gradacją, czy rozbrzmiewa-

---

⁵⁷ Tak np. Augustyn w cytowanym już przez nas dziele: „Co więcej, sama niejasność słów natchnionych i zbawiennych była niejako predestynowana do zastosowania takiego rodzaju wymowy. Umysł nasz bowiem powinien z nich wynieść korzyść nie tylko ze zrozumienia sensu, ale także i z samego ćwiczenia” (*De doctrina christiana*, IV, 6, 9); cyt. za: Św. Augustyn, *De doctrina christiana*, dz. cyt., s. 191.

⁵⁸ Por. E. Norden, *Die antike Kunstprosa vom VI Jahrhundert v. Chr. Bis in die Zeit der Renaissance*, Stuttgart 1981⁸, Bd 2, s. 501–506.

⁵⁹ A. J. Malherbe, *The Social Aspects of Early Christianity*, Philadelphia 1983², s. 34.

ją cezury, człony i okresy? Nie, a jednak mimo to wyczuwa się, że nie osłabło wielkie uczucie, jakim tętni mowa" (*De doctrina christiana*, IV, 22, 44)⁶⁰.

Co do umiejętności retorycznych Pawła nie miał natomiast wątpliwości ani Erazm z Rotterdamu (1469–1536), ani reformatorzy, wyczuleni na tę sferę przez swoje przygotowanie humanistyczne. Jeżeli Erazm występował przeciw ujmowaniu wiary w oparciu o jakikolwiek system filozoficzny, czy tradycję teologiczną (por. *Metoda teologii*, 134–138), to przecież uważał za konieczne dla zrozumienia słowa Bożego studiowanie „literatury spokrewnionej z Pismem świętym" (*Metoda teologii*, 82C). Wskazywał przy tym jednoznacznie, że i znajomość retoryki jest w tym potrzebna, bo „poetyckich figur i tropów pełne są wszędzie pisma proroków" (*Metoda teologii*, 82D). Najlepszy zaś przykład (obok innych) wskazywał w Augustynie, który jego zdaniem „bynajmniej nie za dziecinną igraszkę uważał (...) śledzenie schematów retorycznych, cezur i okresów krasomówczych u proroków i w Listach Pawłowych" (*Metoda teologii*, 82D)⁶¹.

Filip Melanchton (1497–1560) był tak przekonany o wykształceniu retorycznym Apostoła, że w swoim dziele na temat retoryki, przytacza fragmenty pism Pawła obok Cycerona i innych autorów pogańskich⁶². Idąc za Augustynem nie waha się stwierdzić: „Paulus ist ein Rhetor. Sein Römerbrief steht in der Gravität seines heroischen Stils formal gleichwertig neben den Reden eines Demosthenes oder Cicero, während der Galaterbrief einen mittleren, der Umgangssprache näheren Ausdruck bevorzugt"⁶³. Właś-

---

⁶⁰ Cyt. za: Św. Augustyn, *De doctrina christiana*, dz. cyt., s. 237.

⁶¹ Cyt. za: Erazm z Rotterdamu, *Trzy rozprawy. Zachęta do filozofii chrześcijańskiej. Metoda prawdziwej teologii. Zbożna biesiada*, tł. i opr. Domański J., Warszawa 1990², s. 88.

⁶² Por. C. J. Classen, *Die Bedeutung der Rhetorik für Melanchtons Interpretation profaner und biblischer Texte*, *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen I. Philologisch-historische Klasse*, Göttingen, 5 (1998), s. 242.

⁶³ Cyt. za: C. J. Classen, *Paulus und die antike Rhetorik*, ZNW 82 (1991), 1.

nie tradycja augustiańska zwraca uwagę na walory retoryczne tekstów biblijnych i jest skłonna dopatrywać się w Pawle biegłego w sztuce retora.

W interpretacji Pisma Paweł daleki jest jednak od obowiązujących zasad w świecie hellenistycznym. Raczej widoczne są wpływy sposobu argumentacji judaistycznej, judeo-hellenistycznej oraz rabinackiej⁶⁴. W kontekście wielu prac poświęconych retoryce grecko-rzymskiej w odniesieniu do Pism Pawła, razi pewne zaniedbanie w badaniach nad tym, co wydaje się być własne dla „Hebrajczyka z Hebrajczyków” (por. Flp 3, 5), „w żarliwości o judaizm przewyższającego wielu rówieśników”, „wielkiego zapaleńca w zachowywaniu tradycji przodków” (por. Ga 1, 14).

Przy założeniu, iż wielu mówców w starożytności wyprzedzało teorię retoryczną⁶⁵, inni okazywali się skuteczni w perswazji bez studiowania istniejących podręczników retoryki, prawdziwi zaś mistrzowie tej sztuki nie stosowali się sztywno do jej reguł (*dissimulatio artis*), w odniesieniu do Pawła trzeba dodać jeszcze niezwykłą indywidualność tego człowieka, i to pod wieloma względami. Trafnie rzecz ujmuje wspomniany już M. Hengel: „Paweł z Tarsu, młody faryzeusz, wciąż rozwijał swój mistrzowski styl retoryczny, w którym egzegeza rabinistyczna i popularna filozofia towarzyszyły apokaliptycznej wizji świata” To wszystko każe zakwestionować wszelkie sztywne przykładanie wzorców podręczników retoryki antycznej do człowieka przekraczającego wszelkie schematy⁶⁶.

Uwzględniając jednak wpływ ówczesnego judaizmu na wykład Pisma przez Pawła, nie można zapomnieć, że nie tłumaczy on w pełni tego sposobu perswazji Pawła, który można określić

---

⁶⁴ Por. R. Brucker, „*Versuche ich denn jetzt, Menschen zu überreden...?*”, dz. cyt., s. 235.

⁶⁵ Demostenes wygłaszał swoje mistrzowskie mowy w latach 364-322, zanim powstały najbardziej rozpowszechnione podręczniki wymowy.

⁶⁶ Por. C. J. Classen, *Paulus und die antike Rhetorik*, dz. cyt. 31-32.

jako uniwersalny (a nie hermetyczny), a który jest właściwy dla „wszystkich narodów”, a nie tylko dla określonego kręgu ludzi. Uderza przy Pawłowym powoływaniu się na autorytety brak takiego odwołania się przez niego do ustnej Tory⁶⁷. Zasadniczym kluczem do zrozumienia specyficznego znaczenia niektórych terminów Pawłowych – zdaniem F. Siegerta, jednego z autorów stosujących nową retorykę – pozostaje jedynie Septuaginta⁶⁸. Ten dystans wobec specyficznych dla judaizmu sposobów perswazji przyjmujemy za słuszny, szczególnie w odniesieniu do tekstów, w których trudno doszukiwać się np. midraszowego wykładu Pisma⁶⁹. To właśnie w świetle jednak nowej retoryki okazuje się, że sposób argumentacji Apostoła jest uniwersalny i jako taki winien być traktowany. Jest to tym bardziej aktualne, im bardziej wyraźnie widać, że analizowany element perswazji jest adresowany zarówno do chrześcijan pogańskiego, jak i żydowskiego pochodzenia⁷⁰.

Z samych tekstów Pawła wynika więc, że w Listach Pawła znaleźć można odbicie retoryki stosowanej, popularnej – dostępnej ludziom przynależnym do klasy średniej. To zaś nie wymagało uczestnictwa w długim procesie kształceniu zawodowego retora ani studiowania podręczników retoryki. W konsekwencji więc spopularyzowane zasady retoryki obecne w jakiś sposób w dziełach Apostoła zostały zapośredniczone przez środowisko jego

---

⁶⁷ Natomiast świadectwem znajomości przez Pawła zarówno wykładu alegorycznego, jak i legend żydowskich jest alegoryczna interpretacja spożywania pokarmu i picia napoju przez wędrujący przez pustynię naród wybrany, a także uzupełnienie danych biblijnych szczególnie legendarnym o wędrującej za Izraelitami skale dającej wodę (por. 1 Kor 10, 1–4); Por. E. Dąbrowski, *Listy do Koryntian*, dz. cyt., 221.

⁶⁸ Por. F. Siegert, *Argumentation bei Paulus...*, dz. cyt., s. 243 n.

⁶⁹ W języku polskim elementy retoryki właściwej dla środowiska rabinackiego omawia m.in. artykuł W. Rakocego, [w:] tenże, *Elementy argumentacji rabinackiej w Rz 9, 6–29*, CT 63 (1993) 3, s. 97–102.

⁷⁰ Por. Ch. Perelman – L. Olbrecht-Tyteca, *The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation*, trans. Wilkinson J. – Weaver P., Notre Dame 1969, s. 31–35.

wychowania i dorastania⁷¹. To wszystko sprawia, że korzystanie dziś z kryterium retoryki antycznej musi być naznaczone dużą ostrożnością, by nie przypisać Pawłowi zamiarów, których nie podejmował w sposób świadomy, a na pewno nie metodyczny. Odwołując się do retoryki antycznej, którą znamy z zachowanych podręczników, docieramy co najwyżej do odbioru Listów, jaki mógł mieć antyczny słuchacz biegły w retoryce⁷². Formułowanie więc wniosków wynikających z analizy Pism Pawła w świetle retoryki antycznej winno być poprzedzone zastrzeżeniem: „analizowany tekst według podręcznika retoryki...”

Paul's Rhetoric in the Light of Epistles to the Corinthians Summary

The article treats of Paul's possible knowledge of Greek and Roman rhetoric on the basis of the text of two epistles to the Corinthians. Thus, the fragments which relate to the Apostle's way of delivering his message as well as expressions and terms which might reveal his conceivable study of rhetoric were analysed (ἐν πειθοῖς, ἀπόδειξις, ἰδιώτης τῷ λόγῳ, ὁ λόγος ἐξουθενημένος). Finally, selected opinions (from the Fathers of the Church to the present ones) relating to Paul's possible knowledge

---

⁷¹ G. A. Kennedy, twórca wręcz „szkoły” odwołującej się do podręczników retoryki antycznej w interpretacji Pism Nowego Testamentu, zakłada, że Paweł mógł zapoznać się z niektórymi podręcznikami retoryki, nawet nie uczęszczając do żadnej szkoły hellenistycznej. Druga droga przyswojenia przez niego zasad retoryki to udział w kulturze nasyconej elementami retoryki; por. G. A. Kennedy, *New Testament Interpretation through Rhetorical Criticism*, Chapel Hill 1984, 10.

⁷² Por. R. Brucker, „Versuche ich denn jetzt, Menschen zu überreden...?”, dz. cyt., s. 219-220.

of rhetoric, and consequently, the usefulness of its usage with regard to his epistles were supplied.

There is no indication that Saul from Tarsus ever attended a rhetors' school or directly studied any rhetoric coursebook of his age. The ability to persuade, shown in his epistles, arises from his knowledge of Septuagint. It can be traced to a formation characteristic of a synagogue and can also be explained by a wide contact with Hellenistic culture, greatly imbued at that time with popularised rhetoric.